

Dold kamera och journalistikens anspråk på ”rätten att straffa”

Magnus Danielson*

Rättssociologen David Garland menar att även om ett samhälle har ett fungerande rättssystem hanteras överträdelse, skuld och ansvar också av institutioner på andra nivåer i samhället (Garland, 1990: 17, 18). Garland menar vidare att utformningen av institutionernas undersöknings- rannsaknings- och straffmetoder speglar deras förståelse av sin egen roll och auktoritet, de maktresurser och de befogenheter över vilka de förfogar samt synen på föremålen för utkrävandet av rättvisa (Garland, 2006: 421).

Journalistiken en av de få institutioner utöver rättsväsendet som hanterar missförhållanden i hela samhället – och inte bara internt i den egna organisationen. Medieutredningen 2016 menar att medierna har uppgiften att ”granska den politiska makten” (SOU, 2016:80: 14, 128). I sin förståelse av den maktgranskande uppgiften tar sig journalistiken ibland uttryck av en rättsprocess i vilken missförhållanden identifieras och utreds,

* Magnus Danielsson är universitetslektor i journalistik och prefekt vid Institutionen för medier och journalistik, Linnéuniversitetet.

vittnen hörs, bevisning framläggs, ansvariga ställs till svars, tillmäts skuld och exponeras (Danielson, 2016). (Se också **Olle Lidboms** kapitel.) Sedan 1990-talet har svensk journalistik rutinmässigt använt sig av dold kamera och falska identiteter i den processen (Djerf-Pierre och Weibull, 2001).

Bruket av dold kamera inom journalistiken är långt ifrån okontroversiellt. Journalistikforskare har identifierat en rad problematiska aspekter. **Kari Andén-Papadopoulos** ifrågasätter sanningshalten i en åsikt som provocerats fram och menar att det är svårt att veta i hur hög utsträckning en sådan åsikt är förankrad i personens innersta moraluppfattning.

Som sociala varelser gör vi skillnad på hur vi framträder i olika typer av privata och offentliga sammanhang. Vi är inte nödvändigtvis mer ”autentiska” som privatpersoner, utan tvärtom är poängen att allt vi gör och säger har en rituell dimension – ett inslag av jargong, opportunism, kallprat. Faran med dold kamera är (...) att den oreflekterat används som ett slags sanningsvittne (Andén-Papadopoulos, 2003: 134).

Dessutom pekar hon på att språket är så situationsbundet att ett uttalande som yttras i ett slutet sällskap mycket väl kan få en helt annan laddning om det sänds offentligt. Hon ställer sig frågande till vad dold kamera verkligen avslöjar och menar att ”det finns en risk att dolda kameran inte så mycket vitaliserar som vulgari-serar den offentliga debatten” (Andén-Papadopoulos, 2003: 134). **Galusca** menar att den dolda kamerans visuellt slagkraftiga dramaturgi riskerar att reducera

komplex samhällsproblematisering till ett identifierande av skurkar (Galusca, 2012).

Economou och **Limsjö-Svensson** problematiserar användandet av bedrägeri för att avslöja bedräglighet och menar att bruket bidrar till att konstruera och vidmakthålla de stereotypa bilderna av den rättrådige sanningssökande journalisten och den bedräglige makthavaren (Economou och Limsjö-Svensson, 2006: 136, 137). De menar också att det finns en risk att bruket kan bli dramaturgiskt snarare än journalistiskt motiverat (Economou och Limsjö-Svensson, 2006: 137, 138). Limsjö-Svensson väcker också frågor om journalistikens rätt att lösa upp gränser mellan publikt och privat och om konsekvenserna av den upplösningen i form av större slutenhet från makthavares sida och en högre övervakningstolerans i samhället (Limsjö-Svensson, 2005: 22, 23).

Även från journalistiskt håll finns en viss kritik mot användningen av dold kamera. I *Medierna i P1* kallades metoden ”Journalistikens kärnvapen” och ”djupt kränkande” och frågan väcks om när någon är tillräckligt mycket makthavare för att dold kamera och falsk identitet kan legitimeras (Petersson, 2018). I en intervju kritiserar *Uppdrag granskning*s reporter **Joachim Dyfvermark** användning av dold kamera i sammanhang som inte har med makthavare att göra:

Det värsta jag vet är dold kamera à la TV3, då man filmar bilmekarna som har fejkat fel på avgasröret. Det är ett enormt övergrepp, ett integritetskränkande att bli utsatt för dold kamera – en enorm kränkning som vi är väldigt medvetna om och som vi i största möjliga utsträckning försöker undvika (Danielson, 2016: 219).

Samtidigt menar han att den ändå legitimeras av ett behov av att kunna belägga vissa missförhållanden och av att kunna knyta dem till ansvariga individer på höga positioner. I boken *Janne Josefsson – älskad och hatad* refererar **Janne Josefsson** till ett samtal med en politiker som filmad med dold kamera under arbetet med valstugereportaget 2002 gått emot den provocerande reporterns främlingsfientlighet. Josefsson berömde honom för det.

Då svarade han att enbart det faktum att jag spelade in honom med dold kamera utan att han visste om det var kränkande. Jag gjorde en klar distinktion mellan att göra intervjun och att sända den. Men han tyckte att kränkningen inträffade i det ögonblicket jag spelade in honom i hemlighet. Det var en annan syn än min och jag ger honom delvis rätt. Det var nyttigt för mig att få höra det han sa (Hansén, 2008: 217).

Det tycks råda en konsensus om att användning av dold kamera är något av det mest kränkande en journalist kan utsätta någon för, men metoden är ändå frekvent förekommande och journalister menar att den är en förutsättning för att den journalistiska granskningsuppgift som ses som en grundbult i det demokratiska samhället ska kunna utföras effektivt. I en artikel i *Expressen* den 17 maj 2012 skrev journalisten **K-G Bergström** i samband med *Uppdrag granskning*s avslöjande av hur imamer enskilt gav råd som gick emot svensk lagstiftning:

Det finns åtskilliga som tar avstånd från journalistik med dold kamera. Till och med journalister. Jag har aldrig förstått varför. Uppdrag Granskning avslöjande visar hur befogad den dolda inspelningsutrustningen kan vara.

Den dolda kameran förflyttar klandervärda åsikter och beteenden från avskilda sammanhang till det offentliga ljuset. Men den flyttar också fram positionerna för journalistiken bakom den dolda kameran. Dold kamera kan analyseras ur en rad synvinklar, men i det här kapitlet begränsar jag mig till en diskussion kring hur bruket av dold kamera formar journalistikens anspråk på befogenheter och makt. Resonemanget bygger på en analys av ett femtiotal inslag av ett av de tv-program i Sverige som i högst grad förknippas med dold kamera, SVT:s *Uppdrag granskning*.

Dold kamera i *Uppdrag granskning* 2001–2014

Under tidsperioden 2001–2014 sände *Uppdrag granskning* omkring 500 originalreportage¹. Av dessa innehöll ett femtiotal inslag dold kamera, alltså ungefär vart tionde². Redaktionens egna riktlinjer för användande av dold kamera formulerades 2010 enligt följande:

Vi använder dold kamera när det är enda möjligheten att avslöja allvarliga missförhållanden. SVT:s policy är att dold kamera ska användas med stor restriktivitet. Detta krävs, enligt SVT:s riktlinjer, för att kunna motivera dold

¹ Inslag som inte bygger på reprinterat material eller är uppföljningar till tidigare inslag.

² I ett antal inslag förekommer dolda mikrofoner och falska identiteter i samband med telefonsamtal – dessa ingår inte i denna undersökning.

kamera: Det är ett avslöjande av oavvisligt stort allmänintresse. Det är enda metoden för att kunna göra avslöjandet. Den avslöjade erbjuds förklara/försvara sig i samma program. Den dolda inspelningen kompletteras med tillgängligt material från öppna källor. Det dolt inspelade materialet vägs mot allmänintresset på ett sådant sätt att granskad person drabbas så lite som möjligt. Personen ska, i görligaste mån, erbjudas ta del av dold inspelning som är avsedd för publicering (SVT, 2010).

Dold kamera används på olika sätt i inslagen. Ibland avslöjar kameran ett upprörande förhållande snarare än klandervärda personer. De filmade anonymiseras, handlingar och förhållanden står i fokus och ansvarutkrävandet sker istället av någon som inte filmas av den dolda kameran. I några av inslagen används den dolda kameran till exempel för att dokumentera inhumana arbetsförhållanden i fabriker i tredje världen, som samarbetar med svenska företag. Dessa följer modellen: Företrädare för företagen ges tillfälle att breda ut sig över sina höga moraliska åtaganden. Dold kamera avslöjar inhumana förhållanden i fabriker som levererar deras varor. Företrädarna konfronteras med det inspelade materialet och avkrävs förklaringar.

De som passerar revy framför *Uppdrag granskning*s dolda kameror utgör en brokig samling rufflare och fifflare på olika nivåer i samhället. Spritlangare som säljer till minderåriga, en taxichaffis som agerar hallick, kyrkogårdsarbetare som krossar kistor, människosmugglare, speditörer som dumpar priser på transporter med utländska åkare och valutaväxlare som inte följer regelverket för utlämning av kontan-

ter är några av de som anonymiseras. Medan kom-
muntjänstemän som låter sig bestickas av en bygg-
entreprenör, en tjeckisk före detta minister beredd att
acceptera mutor i samband med JAS-affären, religiösa
företrädare som ger uttryck för anstötliga råd och
inställningar och företrädare för skönhetskliniker som
mörkar riskerna med operationerna för potentiella
kunder, en tavelförfalskare, några svartmäklare, en
terapeut som ljuger om sin utbildning, en tjuvjägare,
en advokat som uppmanar asylsökande att ljuga för
att få uppehållstillstånd, rektorer för friskolor som
ljuger för att slippa ta emot besvärliga elever, skatte-
planerare som föreslår skumma upplägg, en chef på en
McDonalds-restaurang som inte tar ansvar för städa-
res inhumana arbetsvillkor och en fotbollsspelare som
är beredd att rigga matcher är några av dem som figu-
rerar med namn och/eller i bild.

Ett av de mest uppmärksammade reportagen under
perioden var det inslag 2002 där en rad kommunpoli-
tiker inför dold kamera ger uttryck för olika grader av
fördomsfulla attityder till invandrare och asylsökande
när de besöks i valstugor av en reporter som under
falsk identitet själv ger uttryck åt sådana åsikter. Men
utöver det reportaget och inslaget med den tjeckiske
ex-ministern är det under perioden tunnsått med poli-
tiker framför den dolda kameran. Den granskar oftare
politiken indirekt genom att avslöja någon form av
missförhållande som politiker inför öppen kamera
sedan ställs till övergripande ansvar för.

I vissa fall beskrivs avslöjandet som enskilt, men
oftare fungerar den dolda kamerans som ett stickprovs-
instrument som indikerar ett allmänt förekommande

missförhållande. När den dolda kameran avslöjar hur rektorer för friskolor sållar elever, klinikpersonal mörkar risker med Schönhetsoperationer, präster är redo att bota homosexualitet och ICA-handlare märker om köttfärs, är det inte bara individer som avslöjas utan en hel bransch, eller yrkesgrupp. Granskningens objekt är ett kollektiv, men det är ändå i några av dessa granskningar som det *modus operandi* kommer till uttryck som har störst relevans för en diskussion om uthängning i medierna.

När de intervjuas öppet efter att ha filmats av dold kamera, vet advokaten som uppmanat en asylsökande att ljuga, rektorn för en friskola som kallat vissa elevgrupper för "cancersvulster" och "ruttna äpplen" och politikerna som gett uttryck för rasistiska åsikter uppenbarligen inte att de gjort detta inför en dold kamera i händerna på reportrar för ett tv-program som ibland når över en miljon tittare. När de som svar på reporterns frågor med emfas bekänner sig till en uppsättning höga ideal, som starkt kontrasterar mot deras agerande inför den dolda kameran, skapas en hisnande moralisk fallhöjd. Frågorna upprepas flera gånger så att de får tillfälle att cementera det som framstår som ett upprörande hyckleri. Sedan vänder frågorna och blir till anklagelser. När de då nekar upplevs det som ytterligare ett bevis på djupet av det moraliska förfallet. Till slut visar reportern det filmade materialet och de förstår, och kameran zoomar in på ansiktsuttrycket, och vi får lyssna på de nästan undantagslöst mindre lyckade förklaringarna. Då når förödmjukelsen sin höjdpunkt. Det är i de ögonblicken som journalistikens anspråk på befogenhet blir som störst.

Dold kamera som anspråk på befogenhet

Att filma någon utan dennes kännedom; och använda sig av provokation och falsk identitet, i syfte att få fram och dokumentera komprometterande uttalanden eller handlingar, och sedan exponera det filmade materialet mot personens vilja, skulle under de flesta omständigheter räknas som ett grovt angrepp på personens integritet. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* kommenterar graden av integritetskränkning då hemligen insamlat material sprids offentligt:

Scrutinizing an individual in a way that leaves one's autonomy and sense of oneself as a person vulnerable, is tantamount to violating one's human dignity and moral personality. The common conceptual thread linking diverse privacy cases prohibiting dissemination of confidential information, eavesdropping, surveillance, and wiretapping, to name a few, is the value of protection against injury to individual freedom and human dignity. Invasion of privacy is best understood, in sum, as affront to human dignity (DeCew, 2013).

Att journalistiken ändå använder sig av metoden innebär anspråk på ett långtgående mandat att agera gentemot dem som granskas med ”processuella tvångsmetoder” (Lundberg et al., 2011: 33, 576). Om redaktionen bestämt sig för en publicering har den exponerade små möjligheter att stoppa exponeringen och tvingas mot sin vilja att se sig själv uthängd och förnedrad i den publika offentligheten.

Användning av dold kamera och falsk identitet gör också anspråk på rätten till det rättfärdiga bedrägeriet. I Goffmans teorier om framing ingår begreppet *exploitive fabrication* som betyder att den part som har full förståelse för förutsättningarna har arrangerat förhållandena för att på något sätt kunna dra nytta av den andres okunskap för sina egna syften och till den andres förfång (Goffman, 1974/1986: 103). Filmning med dold kamera är ett exempel på en sådan situation. Den filmade blir provocerad att agera utifrån vissa för denne okända premisser medan reportern, eller den som engagerats för filmningen, vet vilka premisser som gäller och agerar utifrån dem för att uppnå ett visst syfte. Om sedan en öppen intervju görs tas graden av *exploitive fabrication* till en ytterligare nivå i de fall då den intervjuade inte vet att han eller hon filmats med dold kamera och reportern ställer frågor i syfte att få vederbörande att ytterligare kompromettera sig innan det filmade materialet presenteras.

Om exponering av dold kamera kan uppfattas som ett straff går naturligtvis att diskutera, men ett exempel på att mediepublicering av missgärningar kan uppfattas på det sättet kan urskiljas i en kommentar av sekreteraren för arbetsgruppen för riksdagens uppförandekod. I slutbetänkandet skriver gruppen att sanktionen för brott av riksdagsledamöter mot denna kod bör utgöras av att talmannen i kammaren meddelar vari brottet består (Sveriges riksdag, 2014: 15). I tidskriften *Fokus* återges sekreterarens kommentar till det betänkandet.

Han förklarar att valet av påföljd gjordes med tanke på Sveriges goda förutsättningar för att reda ut sådana affärer genom mediernas belysning. Han återger resonemanget i gruppen såhär: ”Får man sitt namn uppläst i kammaren, så kommer det att rapporteras. Det är straff nog i Sverige” (Ölmedal, 2016: 19).

Skamstraff har historien igenom inneburit att en individ döms till att exponeras offentligt på ett sätt som förknippar honom eller henne med en överträdelse som genererar skam och sedan förs till och fjättras vid en plats för allmän beskådan (Carlsson, 1934). Skambeläggande med dold kamera föregås av en journalistisk bedömning av skuld, överträdelsens grad och det rättmätiga i förfarandet. Uthängningen sker på en offentlig arena dit allmänheten inbjuds. Formerna kontrolleras av redaktionen och den uthängde kan inte hindra sin egen medverkan om redaktionen bestämt sig för att verkställa den. I sanktioneringen ingår det obehag som den exponerade individen upplever. Medieforskaren **Bengt Johansson** sammanfattade intervjuer med några av de politiker som filmades med dold kamera när de gav uttryck för främlingsfientliga åsikter i valstugor.

Om man ska sammanfatta politikernas omedelbara reaktioner är det tydligt att obehaget var mycket stort. Bland dem som programmet fokuserade mest på valde till och med några att inte ens se programmet och de som gjorde det reagerade starkt. Men flera av dem som endast var

med i korta klipp, och som gjorde relativt sett gjorde mindre allvarliga uttalanden, upplevde också situationen med ett mycket starkt obehag (Johansson, 2006: 86).

En följd av exponeringen kan också bli publika reaktioner riktade direkt mot personen i fråga. Dessa kan komma till uttryck i andra medier, i debatter, på sociala medier, i chattrum och i andra publika forum, som privata meddelanden direkt riktade till individen i fråga eller i vissa fall som direkta sociala aktioner. Det skambeläggande medieframträdandet registreras, permanentas och arkiveras, och kan därför närsomhelst återbrukas för att identifiera individen som någon som är offentligt skambelagd.

Journalistiken kan ur den synvinkeln sägas göra anspråk på ”rätten att straffa” (Foucault, 1987) genom att administrera en offentlig exponering som innebär skam, förlust av självkänsla, heder, prestige, respekt, aktning, och i vissa fall också ekonomiskt och professionellt förfång (Thompson, 2005; Couldry, 2003). *Uppdrag granskning*s reporter Janne Josefsson kommenterade i en intervju: ”Han blev fullständigt uthängd i pressen efteråt med bild och allt. Sedan blev han visst fälld i rätten, men på något sätt blev han mest straffad genom tv” (Olson, 2001: 196).

Bruket av dold kamera innebär således att journalistiken gör anspråk på långtgående befogenheter i fullgörandet av rollen som en samhällets väktare av rätt, rättvisa och moral. Något som bidragit till en rad för samhället viktiga granskningar och avslöjanden. Men det är samtidigt anspråk som ger upphov till viktiga etiska frågor.

I vilken utsträckning motsvaras de långtgående befogenhetsanspråken på bruket av integritetskränkande metoder av ett långtgående ansvar för kvalificerade bedömningar i fråga om grundläggande rättviseideal som proportionalitet, humanitet och legalitet? Ska någon form av rättssäkerhet beaktas vid en uthängning? Och vari består i så fall den? Vilka riktlinjer bör man följa när man besvarar frågan: ”Förtjänar han eller hon detta?” Och vilka diskussioner behövs för att den dolda kamerans uthängningar ska vara förenliga med en journalistik som drivs av demokratiska rättviseideal och professionell etik? Hur avgör journalisterna när det räcker med att avslöja ett missförhållande och när omständigheterna påkallar personlig uthängning? I en modern rättsstat handlar ju rättvisa inte bara om att avslöja missgärning och sanktionera överträdare utan också om att behandla dem som blir föremål för sanktionerna på ett sätt som anstår en institution som har höga rättvisekrav.

Referenser

- Andén-Papadopoulos, Kari (2003). *Dold kamera: i sanningens tjänst?*, Stockholm: Sellin & partner i samarbete med Institutet för mediastudier.
- Carlsson, Lizzie (1934). ”De medeltida skamstraffen. Ett stycke svensk kulturhistoria.”, *Rig-kulturhistorisk tidskrift*, vol. 17, sid. 121–149.
- Couldry, Nick (2003). ”Media meta-capital: Extending the range of Bourdieu’s field theory”, *Theory & Society*, vol. 32, no. 5, sid. 653–677.

- Danielson, Magnus (2016). *Den granskande makten. Institutionell identitet och rättsnarrativ i SVT:s Uppdrag granskning.*, Stockholm: Stockholm University Press.
- DeCew, Judith (2013). *Privacy*, 9 Augusti, [Online], Internetadress: <http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/privacy/> [8 oktober 2015].
- Djerf-Pierre, Monika. och Weibull, Lennart (2001). *Spegla, granska, tolka. Aktualitetsjournalistik i svensk radio och TV under 1900-talet.*, Stockholm: Bokförlaget Prisma.
- Economou, Konstantin och Limsjö-Svensson, Christian (2006). "Hidden Camera Speaks Louder than Words", i Ekström, Mats., Kroon, Åsa. och Nylund, Mats. (red.) *News from the Interview Society*, Göteborg: Nordicom.
- Foucault, Michel (1987). *Övervakning och straff. Fängelsets födelse.*, Lund: Arkiv förlag.
- Galusca, Roxana (2012). "Slave Hunters, Brothel Busters, and Feminist Interventions: Investigative Journalists as Anti-Sex-Trafficking Humanitarians", *Feminist Formations*, vol. 24, no. 2, sid. 1–24.
- Garland, David (1990). *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Garland, David (2006). "Concepts of culture in the sociology of punishment", *Theoretical Criminology*, vol. 10, no. 4, sid. 419–447.
- Goffman, Erving (1974/1986). *Frame Analysis – An essay on the Organization of Experience*, Boston: Northeastern University Press.

- Hansén, Sven (2008). *Janne Josefsson – älskad och hatad*, Göteborg: Lindelöws bokförlag.
- Johansson, Bengt (2006). *Efter valstugorna. Skandalstrategier och mediemakt.*, Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Limsjö-Svensson, Christian (2005). ”The 17th Nordic Media Conference”, Övervakning, äkthet och förnedring: om dold kamera i undersökande TV-journalistik (Swedish), Aalborg, Denmark.
- Lundberg, Konrad; Schüldt, Johan; Rother-Schirren, Theddo; Lagerstedt, Anders; Calleman, Catharina; Nordell, Per Jonas; Persson, Annina H; Radetzki, Marcus och Zila, Josef (2011). *Juridik – Civilrätt Straffrätt Processrätt*, Stockholm: Bonnier utbildning.
- Olson, Kristin (2001). *Att göra tv-program*, Stockholm: Ordfront förlag.
- Petersson, Erik (2018). *Hårda metoder när Kalla fakta granskade SFI*, 10 februari, Sveriges Radio [Online], Internetadress: <https://sverigesradio.se/sida/avsnitt/1034711?programid=2795> [12 april 2020].
- SOU (2016:80). *En gränsöverskridande mediepolitik. För upplysning, engagemang och ansvar.*, Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.
- Sveriges riksdag (2014). *En uppförandekod för ledamöterna i Sveriges riksdag*, Stockholm: Sveriges riksdag, Internetadress: <http://www.riksdagen.se/sv/Start/Press-startsida/pressmeddelanden/201415/Arbetsgrupp-foreslar-uppforandekod-for-ledamoter> [04 februari 2016].

- SVT (2010). *Så arbetar vi på Uppdrag granskning*, Sveriges Television.
- Thompson, John (2005). "The New Visibility", *Theory Culture Society*, vol. 22, no. 31, sid. 31–51.
- Ölmedal, Ida (2016). "Frizonen i Rosenbad", *Focus*, 22–28 Januari, sid. 18–19.